

begrepen worden, die over niet veel historische kennis beschikken. Daarom moeten zij door hun klaarheid overtuigende kracht hebben. Wij zullen dus groote verschijnselen van breedten omvang, die overal zichtbaar werken, nemen.

Als onze leer waar is, dan moet zij natuurlijk gelden in de geheele geschiedenis. Elke klassenstrijd, elke groote verandering in het denken der klassen, der maatschappij, moet door haar worden verklaard.

Maar om voorbeelden uit vroegere eeuwen met onze leer te verklaren, daartoe behoort een zeer groote geschiedkundige kennis. Wij zullen later er nog op wijzen, hoe gevaarlijk het is, onze leer te willen toepassen op tijden of omstandigheden, die men niet of maar weinig kent. Zoowel lezer als schrijver van dit boekje hebben een zóo groote historische kennis niet. Daarom zullen wij niet alleen eenvoudige voorbeelden nemen, maar wij zullen ze hoofdzakelijk zoeken in onzen eigen tijd, groote verschijnselen, die ieder kan zien, veranderingen in maatschappelijke verhoudingen en in maatschappelijk denken, die elk levend mensch moeten opvallen. Problemen, bovendien, die voor het bestaan van de arbeidende klasse van het grootste belang zijn, en alleen door het Communisme op voor die klasse bevredigende wijze kunnen worden opgelost.

Daarmee zullen wij dan meteen nog goede propaganda maken.

Maar er worden zeer belangrijke en schijnbaar zeer sterke argumenten tegen onze leer aangevoerd.

Daarom zullen wij bij elke soort van geestelijke verschijnselen, die wij bespreken, veranderingen in politieke ideeën, godsdienstige voorstellingen enz., telkens een van de beste argumenten onzer tegenstanders laten opmarcheeren en bestrijden, opdat de leer zoo gaandeweg van alle zijden gezien kan worden en er een totale voorstelling van worde verkregen.

De stoffelijke veranderingen in de menschelijke verhoudingen, die door de verandering der techniek plaats hebben, zijn het gemakkelijkst te zien. In elken tak van industrie, bij het vervoer en ook in den landbouw verandert de techniek, veranderen de productiekrachten. Wij zien het dagelijks voor onze oogen.

Het zetten der drukletters, het produceeren van het drukschrift geschiedde kort geleden nog algemeen met de hand.

Maar de vooruitgang der techniek bracht de zetmachine, die, gehoorzaam aan de hand van den machinezetter, letters giet en ze op hun plaats zet.

Het glasblazen geschiedde met den mond. De techniek vindt werktuigen om vensterglas, flesschen enz. te maken.

Boter werd met de hand gekarnd. Een machine, die in korten tijd groote hoeveelheden melk verwerkt, is gevonden en in algemeen gebruik.

Het deeg wordt in den kelder van den kleinen bakker met de hand gemaakt, en gevormd. De machine doet het in de fabriek.

Het licht wordt in het ouderwetsche huishouden geproduceerd door de huismoeder. Zij maakt de lamp schoon en vult haar, zorgt voor de nieuwe pit. Machinaal wordt gas of electrische stroom geleverd in de moderne stad.

Overal, waarheen men ook ziet, verandering van productiekracht. In alle takken van bedrijf, en steeds sneller verandering en groei. Handgrepen, die men voor de machine onmogelijk achtte, gelukken haar.

En met de productiekrachten veranderen de productieverhoudingen, verandert de productiewijze. Wij spraken reeds van de weefmachine, hoe zij andere verhoudingen bracht tusschen patroons onderling en tusschen hen en de arbeiders. Vroeger vele kleine bazen naast elkaar, met kleine werkplaatsen, betrekkelijk weinig arbeiders. Nu honderdduizenden arbeiders, betrekkelijk weinig bezitters der fabriek, weinig ondernemers. De fabrikanten als groote heeren tegenover elkaar; tegenover de arbeiders Aziatische despoten. Welk een verandering in verhouding!, en toch alleen door de machine veroorzaakt.

Want zij was het, die aan hem, die haar kon aanschaffen, de rijkdommen bracht, hem in staat stelde de concurrenten te verslaan, een reusachtig kapitaal op crediet te krijgen, misschien een trust te vormen. En zij was het, de productiekracht, die kleine bezitters bezitloos maakte en de duizenden dwong in loondienst te gaan.

En wat doet de nieuwe zuivelproductiekracht? De machine, die duizenden liters melk in boter omzet, zou voor den gemiddelden boer te duur zijn, hij zou te weinig melk voor haar hebben. Daarom koopen honderd boeren haar en bewerken hun melk samen. De productiekracht is veranderd, maar ook de productieverhoudingen, de geheele wijze van produ-

eeeren: waar vroeger honderd apart werkten, waar vrouwen en dochters in de boerderij van den man de boter maakten, daar werken nu honderd samen, door voor gemeenschappelijke rekening loonarbeiders te laten werken. De boeren, hun vrouwen, hun dochters en een aantal proletariërs zijn in nieuwe productieverhoudingen tot elkaar en tegenover de maatschappij gekomen.

De olie- en petroleumlamp is de zaak der huisvrouw, in de huizen zorgen honderdduizenden vrouwen voor de productie van het licht. Maar de gemeente bouwt een lichtfabriek, van gas of electriciteit. De productieverhoudingen zijn daarmee veranderd. Niet de afzonderlijke mensch produceert, maar een groot maatschappelijk orgaan: de gemeente. Een nieuw soort arbeiders, vroeger maar schaars te vinden, komt in duizenden exemplaren op, de gemeentearbeider, die in gansch andere verhouding staat tot de maatschappij dan de vroegere producent.

Vroeger kropen de vrachtkar, de postkoets, de diligence door het land. Maar de techniek vond de locomotief en de telegraaf. En daarmee werd het den kapitalistischen staat mogelijk om het vervoer van goederen, menschen en tijdingen aan zich te trekken. Honderdduizenden arbeiders en beampten kwamen in nieuwe productieverhoudingen. De massa's menschen, die in directe productieverhouding staan tot de gemeenschap in gemeente, provincie, rijk, zijn veel grooter dan vroeger de gewapende legers.

Er is geen bedrijf, waarin de techniek niet een nieuwe productiewijze brengt. Vanaf het hoogste, het wetenschappelijke chemisch proefstation, de werkplaats voor elektrische uitvindingen, tot het laagste, tot den geringsten arbeid, den vuilnisdienst eener moderne stad, wordt de techniek en de werkwijze telkens veranderd. In elk bedrijf hebben revoluties plaats, zóó, dat uitvindingen niet meer zijn het werk van het toeval of van geniale menschen, maar van opzettelijk daartoe geschoolden, die bewust zoeken in van te voren bepaalde richting.

Stuk voor stuk wordt elke productietak uit elkaar genomen, afgebroken, terzij geworpen. Het economisch leven van een modern kapitalistisch land gelijkt een nieuwe stad, die dwars door de gebouwen der twaalfde, dertiende, veertiende, tot negentiende eeuw toe, wordt opgebouwd, en gaandeweg alle overblijfsels verdringt en opslokt. En evenals die oude huizen

worden verdrongen, zoo verdwijnen door de werking der nieuwe productiekrachten gaandeweg alle oude productieverhoudingen.

De nieuwe techniek vormt het groote kapitaal. Zij vormt dus ook het moderne bank- en credietwezen, de bron, waaruit de kracht vloeit voor wéér nieuwe techniek.

Zij vormt den modernen handel, zij vormt den export van massagoederen en van reusachtige sommen kapitaal, waardoor de zeeën bedekt worden met schepen en verre tropische landen en geheele werelddeelen worden ontgonnen voor mineralen of landbouwproducten.

Zij vormt de groote kapitalistische belangen, die alleen de staat sterk genoeg is te verdedigen. Zij vormt dus den modernen staat met zijn militarisme, marinisme, koloniale politiek en imperialisme, met zijn beamptenleger, en zijn bureaucratie.

Behoeven wij er, met deze voorbeelden in de hand, den arbeider nog op te wijzen, dat die nieuwe productieverhoudingen tevens nieuwe eigendomsverhoudingen zijn? Het aantal bezitters van productiemiddelen nam in dertien jaar tijds in het Deutsche rijk, terwijl de bevolking sterk steeg, met 150.000 af, het aantal menschen, die niets bezitten dan hun arbeidskracht, met twee millioen toe. Dat is een wijziging niet alleen in de productie-, maar evenzeer in de eigendomsverhoudingen, — veroorzaakt door de nieuwe techniek, die het klein bedrijf vermoordde en honderdduizenden kinderen van kleine burgers en kleine boeren arbeiders deed worden. En wat is de zoogenaamde nieuwe middenstand anders dan een klasse in nieuwe eigendomsverhoudingen? De enorm vermeerderde beamptenstand, de officieren, de geleerde beroepen, de intellectueelen, de beter bezoldigde onderwijzers, de ingenieurs, scheikundigen, advocaten, dokters, kunstenaars, de filiaalhouders, agenten, reizigers, de kleine winkeliers afhankelijk van het groot kapitaal, die alle van de bourgeoisie voor hun diensten wat loon ontvangen, hetzij direct van de bourgeoisie, hetzij indirect door den staat, verkeert in een andere eigendomsverhouding dan de oude middenstand. En de moderne groot-kapitalisten, die met hun banken, syndikaten, trusts en kartels, de wereld en de wereldpolitiek beheerschen, zij staan tot de maatschappij in geheel andere eigendomsverhoudingen dan de Florentijnsche of Venetiaan-

sche of Hanzestad- of Vlaamsche of Hollandsche of Engelsche koopman en industrieel in vroegere eeuwen.

Wij zeiden zoo straks, productie- en eigendomsverhoudingen zijn niet alleen verhoudingen van personen, maar van klassen.

De nieuwe techniek nu schept de volgende verhouding. Aan den eenen kant een steeds stijgend aantal van niet-bezitters, sneller stijgend dan de bevolking, de meerderheid der bevolking wordend, die van den maatschappelijken rijkdom zoo goed als niets krijgen. Verder een zeer groot aantal kleine burgers en boeren en beambten en leden van beroepen van allerlei slag, die met uiterst weinig worden afgescheept. Eindelijk een betrekkelijk kleine menigte van grootere en kleinere kapitalisten, die door hun economische en politieke macht het overgrote deel van den maatschappelijken rijkdom naar zich toe halen.

En wat zij elk jaar aan grooter overschot vergaren, wordt opnieuw tot uit- en afpersing van niet- en weinig bezittenden, arbeiders, kleine boeren en burgers, en vreemde bevolkingen in nog niet kapitalistisch ontwikkelde landen gebruikt, zoodat er progressief stijgende accumulatie, interest op interest, komt, zoowel van ontbering van maatschappelijken rijkdom aan den eenen als van overvloed aan den anderen kant.

De vooruitgaande techniek schept dus niet slechts nieuwe productie- en eigendomsverhoudingen, maar tevens nieuwe klasseverhoudingen, in dit geval grootere scheiding der klassen, grooteren klassenstrijd.

Elkeen ziet dat. Het is waarlijk niet moeilijk het te onderscheiden. De klassen staan verder van elkaar, er is grooter, uitgebreider en dieper klassenstrijd dan vijftig jaar geleden. De scheiding is elk jaar grooter geworden en wordt steeds grooter. En de techniek is duidelijk daar de oorzaak van.

En nu de eerste wereldoorlog juist voorbij is, wie kan twifelen dat hij door de ontwikkeling der techniek werd voortgebracht? Door de grootere macht en rijkdom en het imperialisme van alle staten, die van de ontwikkeling der techniek het gevolg waren?

En wie ziet niet, dat de heftige klassenstrijd en de revolutie door den oorlog, door het imperialisme zijn ontstaan, en dus door de ontwikkeling der techniek?

De stoffelijke kant der zaak, die wij willen uitleggen, is dus, o, zoo gemakkelijk te zien. Zijn er veel woorden noodig om het kind van den Frieschen of Overijsselschen of Brabant-schen boer, die textielarbeider werd, of bootwerker in Rotterdam of Amsterdam, te verklaren, dat hij dat moest worden door de techniek, door de nieuwe productiewijze. Dat er voor hem in het kleinbedrijf geen kans meer was, dat de concurrentiestrijd tegenwoordig te zwaar, het benodigde kapitaal te groot was, dat maar enkelen in het kleinbedrijf nog slagen, de groote massa niet meer slagen kan? Groot kapitaal is groote techniek, wie kan het tegen de groote techniek opnemen? De moderne arbeider voelt wel, dat zijn heele stoffelijke toestand, zijn schamel eten, zijn geringe woning, de onaanzienlijke kleeding van hem en zijn vrouw en zijn kinderen en zijn klasse een gevolg is van de nieuwe productie-verhoudingen, zooals die door de nieuwe techniek uit de oude productieverhoudingen zijn gegroeid. En het is niet moeilijk om het stoffelijk bestaan van alle klassen duidelijk in verband te zien met de eigendoms- en productieverhoudingen en dus met de productiekrachten. Niemand kan meer de rijke kleeding, het goede voedsel, de aanzienlijke woning van den fabrikant een gave Gods noemen, want het is duidelijk hoe hij zijn welvaart en zijn vermogen, door kaeveling en uitbuiting, heeft verworven. Niemand kan meer in het failiet van den koopman of den speculant de „paedestinatie”, de „voorbekoming” zien, want het is in de goederen- en de fondsenmarkt wel te vinden, waardoor zijn val veroorzaakt werd; niemand kan meer van toorn des hemels spreken, als een arbeider door maandenlange werkeloosheid, ziekte zijner kinderen, voortdurende ellende, getroffen wordt, want de natuurlijke of liever maatschappelijke oorzaken daarvan, alle in de nieuwe techniek geworteld, zijn, ten minste aan den arbeider, genoegzaam bekend. En persoonlijke geestesgave of karakter alleen verantwoordelijk te maken voor welvaart of ongeluk, gaat ook niet meer, daar in het alles verdringende groot-bedrijf millioenen met de beste gaven niet omhoog kunnen komen.

En de revolutie, die na en door den wereldoorlog is ontstaan, kan niemand meer toeschrijven aan de slechtheid der menschelijke natuur, nu de arbeidende klassen onder het kapitalisme geen bestaan meer hebben.

De maatschappij heeft een hoogte bereikt van ontwikkeling, dat de stoffelijke oorzaken van ons stoffelijk bestaan evengoed in de natuur als in de maatschappij bloot liggen.

Evengoed als wij weten, dat de zon de bron is van alle natuurlijke leven op aarde, evengoed weten wij, dat het arbeidsproces en de productieverhoudingen de oorzaken zijn dat ons maatschappelijk leven is zooals 't is.

De arbeider aanschouwe met een rustig, vast oog zijn eigen stoffelijk bestaan, dat zijner kameraden en van de boven hem staande klassen, en hij zal vinden, dat, wat wij hier zeggen, juist is. Dat zal beginnen hem van veel vooroordeel en bijgeloof te bevrijden.

Moeilijker wordt het vraagstuk eerst, als het er op aankomt het verband tusschen stoffelijken arbeid en productie- en eigendomsverhouding, en geestelijk bestaan te zien. De ziel, de geest, het gemoed, het verstand, zij zijn ons en onze voorouders zoo lang als het eigenlijke, het betere, het oppermachtige (soms zelfs als het éénige) voorgesteld!

En toch... als wij zeggen het maatschappelijk zijn bepaalt het bewustzijn, dan zeggen wij wel iets, in dien omvang, in die grootte van waarheid, — nieuws, maar er was toch vóór Engels en Marx reeds zeer veel gezegd en aangetoond en algemeen aangenomen, dat in diezelfde richting lag en een voorbereiding was voor de door hen gevonden hogere waarheid.

Geloof, ja weet b.v. niet elk beschaafd mensch tegenwoordig, hadden velen vóór Marx en Engels niet reeds duidelijk bewezen, dat gewoonte, ervaring, opvoeding, omgeving, den mensch ook geestelijk vormen? En zijn onze gewoonten niet producten der maatschappij? Zijn de menschen, die ons opvoeden, niet zelf door de maatschappij opvoed, en geven zij ons niet een maatschappelijke opvoeding? Is onze ervaring niet een maatschappelijke? Wij leven toch niet eenzaam als Robinson? Onze omgeving is toch in de eerste plaats de maatschappij, eerst met onze maatschappij leven wij in de natuur. Dat alles wordt en werd ook door niet-Marxisten, niet-communisten aangenomen.

Welnu, het historisch materialisme gaat verder, het vat al die vroegere wetenschap samen, maar het gaat tegelijk die-

per, als het zegt: maatschappelijke ervaring, maatschappelijke gewoonte, opvoeding, omgeving, zij worden zelf weer door den maatschappelijken arbeid, en de maatschappelijke productieverhoudingen bepaald. Deze bepalen het geheele geestelijk zijn. De arbeid is de wortel van den geest. Op dien wortel groeit de geest.

Op één gebied van het geestelijk leven is dat het gemakkelijkst te onderscheiden, en daarom zullen wij, bij het be- wijzen onzer theorie door middel van voorbeelden, dáármee beginnen.

V.

Het Maatschappelijk Zijn bepaalt den Geest.

A. De wetenschap, het kennen en leeren.

Het is een gewichtig gebied van den geest, al omvangt het hem lang niet geheel. Hoe wordt zijn inhoud bepaald?

De arbeider-lezer lette eens eerst op zich zelf. Hoe komt het, dat zijn geest vervuld is van juist die hoeveelheid en die soort van wetenschap, die hij heeft?

Hij heeft, — in 't algemeen gesproken, wij spreken hier immers over het gewone lid der arbeidersklasse, die in geen uitzonderingspositie is — hij heeft wat kennis van lezen, schrijven en rekenen. In zijn jeugd heeft hij wellicht nog iets meer gehoord, iets van aardrijkskunde, vaderlandsche geschiedenis, maar dat is vervlogen. Hoe komt het, dat hij juist dat heeft, en niet meer?

Het productieproces met zijn productieverhoudingen bepaalt dat. De bourgeoisie, de kapitalistenklasse, die in de zoogenaamd beschaafde landen heerscht, had voor haar werkplaatsen arbeiders noodig, die niet geheel en al onontwikkeld waren. Daarom voerde zij voor de proletariërs kinderen de lagere scholen en den leeftijd van b.v. twaalf jaar, tot aan welken onderwijs wordt gegeven, in. Daardoor hebben de arbeiders die hoeveelheid en dat soort van kennis. De bourgeoisie, die de macht heeft en door de wetgeving kan doen wat zij wil, had zulke arbeiders noodig. Het was haar behoefte in het productieproces zulke arbeiders te hebben, niet dommer en niet wijzer. Dommer zou hen niet winstgevend genoeg, wijzer te duur en te veeleischend hebben ge-

maakt. Evenals het moderne productieproces behoefte heeft aan bepaalde werktuigen, altijd sneller draaiende, meer product leverend, zoo heeft het behoefte aan een bepaald soort arbeiders, het moderne proletariaat, dat zich van vroegere arbeiders onderscheidt. Het productieproces dringt die behoefte op, het vormt door zijn aard die behoefte. In de achttiende eeuw b.v. had het zulke arbeiders nog niet nodig.

En zoo is het ook met het weten der andere klassen.

De kapitalistische grootindustrie, het verkeer en de landbouw berusten aldoor meer op de natuurwetenschap. Het productieproces is een bewust, wetenschappelijk proces. De nieuwe techniek heeft zelf den grondslag voor de moderne natuurwetenschap gelegd, door werktuigen voor haar uit te vinden, en door haar verkeersmiddelen te verschaffen, die haar materiaal brengen uit alle landen. De productie wendt de natuurkrachten bewust aan. Het productieproces heeft dus behoefte aan menschen, die de natuurwetenschappen, de werktuigkunde, de scheikunde kennen, want die alleen kunnen de leiding der productie nemen en nieuwe methodes, nieuwe werktuigen vinden. En daarom, uit die maatschappelijke behoefte van het productieproces, worden middelbare en hogere scholen tegenwoordig ook, en dikwijls voornamelijk, ingericht tot de studie der natuur, en worden er die wetenschappen onderwezen, die voor de leiding en de uitbreiding van het productieproces noodig zijn.

Het weten, de kennis van al die werktuigkundigen, scheepsbouwers, ingenieurs, landbouwtechnici, scheikundigen, wiskundigen, onderwijzers in natuurwetenschappen, is dus bepaald door het productieproces.

En, om een ander voorbeeld te kiezen uit dezelfde maatschappelijke klassen: onderstelt het bestaan van advocaten, professoren in rechten en economie, rechters, notarissen, etc., niet een bepaald eigendomsrecht, bepaalde eigendoms-, dat wil dus zeggen, zooals wij boven zagen, productie-verhoudingen? Zijn notarissen, advocaten, enz. niet menschen, aan wie de kapitalistische maatschappij behoefte heeft om haar eigendomsrechten in stand te houden en te beschermen? Is hun denken hun niet door de burgerlijke klasse ingegeven, en komt dus hun denken niet uit het productieproces, dat die klassen schiep, voort?

Onderstelt het vorstendom, de bureaucratie, het parlement niet eigendoms- of klassebelangen, op productieverhoudingen gegrond, die beschermd moeten worden, naar binnen tegen andere klassen, naar buiten tegen andere volken? Is de regering niet de centrale commissie der bourgeoisie die de eigendommen en belangen der bourgeoisie verdedigt? Zij, en het weten, de kennis, die zij heeft, komen uit maatschappelijke behoeften, behoeften van het productieproces en het eigendom voort. De kennis harer leden dient er toe om de bestaande productie- en eigendomsverhoudingen in stand te houden.

En wat is de rol der geestelijkheid, van dominé's en priesters? Voor zoover zij reactionair zijn, doen zij openlijk dienst om, door het eischen van volstreekte onderwerping aan godsdienstige dogma's en bepaalde zedelijke geboden, de oude maatschappij in stand te houden. Hun weten dient daartoe, er bestaat een maatschappelijke, een klassebehoefte aan menschen, die die dingen prediken. Voor zoover zij vooruitstrevend zijn, verkondigen zij de heerschappij van God over de wereld, der ziel over de zinnen, van den geest over de stof, en helpen aldus de bourgeoisie, die hen daartoe opleidde, de heerschappij over den arbeid te behouden.

Het op de techniek gebaseerde productie- en eigendomsstelsel had op een bepaalde hoogte van ontwikkeling behoefte aan zulke vorsten, priesters, rechtsgeleerden, natuurkundigen, technici. Het schiep ze, en door de maatschappelijke behoefte stroomden der maatschappij de dragers, de spelers der maatschappelijke rollen voortdurend toe. Het individu verbeeldt zich, dat hij uit vrijen wil die beroepen kiest en dat de denkbeelden, die daar gekoesterd worden, de „eigenlijke bepalende oorzaken en het uitgangspunt van zijn handelen zijn." In werkelijkheid bepaalt het productieproces die denkbeelden, en, in de eerste plaats, zijn keus.

En om een laatste en beste voorbeeld te kiezen: Heeft het proletariaat nu niet een bepaalde kennis nodig, de kennis der maatschappij? Heeft het deze niet elken dag meer nodig? En hoe komt dit? Immers door den steeds grooteren druk, waaronder deze klasse ligt, door den steeds felleren klassenstrijd, door de revolutie die uitbreekt, door het communisme dat vlakbij is! Moet het proletariaat nu niet voortdurend zijn denken wijzigen, nu de revolutie komt? Moet het niet de ar-

beidersraden, de dictatuur van het proletariaat in zijn denken, zijn weten opnemen?

„In de maatschappelijke productie van hun leven”, zegt Marx, „treden de menschen in bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen, productieverhoudingen”. Zeker, zoo is het. Die verhoudingen zijn noodzakelijk en onafhankelijk van onzen wil. Zij waren er voor wij geboren werden en groeien door krachten buiten ons. Wij moeten in die verhoudingen treden, de maatschappij met haar productieproces, haar klassen, haar behoeften, haar verandering, haar omwenteling, heeft de overmacht over ons.

En elk van die beroepen heeft een bepaalde hoeveelheid en bepaalde soort kennis noodig om zijn functie in de maatschappij te vervullen. En elke verandering die het productieproces ondergaat, brengt een verandering in de hoeveelheid en het wezen van die kennis en dat weten. Het is dus duidelijk, dat, evenals de functie zelf, ook de kennis die er voor noodig is, door het maatschappelijk productieproces wordt bepaald.

Eerste tegenwerping onzer tegenstanders.

Wij hebben in deze eerste redeneering over de kennis een ding genoemd dat in de maatschappij en dus ook in onze leer, die een waarachtig beeld der maatschappij is, een groote rol speelt, en dat wij dus nog dikwijls zullen moeten noemen. Het is de behoefte.

De behoefte is evenwel iets geestelijks, zij wordt gevoeld, waargenomen, gedacht in de ziel, het gemoed, den geest, de hersens van den mensch.

Hieruit smeden de tegenstanders van het communisme een wapen.

Als de organen van het productieproces, zeggen zij, geschapen worden door een behoefte der menschen, dan is de eerste oorzaak toch weer geestelijk, en niet maatschappelijk-stoffelijk.

Deze tegenwerping wordt gemakkelijk weerlegd. Want waar komen de behoeften vandaan? Ontstaan zij door den vrijen wil, zijn zij op de opinie gegrond? Zijn zij een zelfstandige uitwerking van den geest? Neen, de behoeften zijn vast geworteld in het productieproces. De student heeft behoefte, het is waar, aan kennis van werktuigkunde,

van de rechten, de theologie, de staatswetenschap, maar wat gaf hem die behoefte? De maatschappij, zij is maatschappij, met haar bepaald productieproces. In een andere maatschappij had hij naar die kennis niet getaald, in eene andere had hij verlangen naar eene andere gehad of naar in het geheel geene.

De arbeider heeft ook behoefte aan kennis en wel aan de kennis der maatschappij, de kennis, die wij op dit oogenblik probeeren hem te geven, — een geheel andere kennis, dan die de regeerende klasse hem op de school geeft, — maar waardoor ontspringt die behoefte? Uit het productieproces. Want dit maakt den arbeider tot een lid van een klasse van millioenen, die strijden moet en overwinnen kan. Was dat niet zoo, de arbeider zou deze kennis niet zoeken. In de achttiende eeuw deed hij het nog niet. Omdat de productieverhoudingen toen nog anders waren, die behoefte in hem niet deden opkomen.

En nu de revolutie, nu, in 1920, van kapitalisme naar communisme gekomen is en komt, nu de eindstrijd tusschen kapitaal en arbeid is aangevangen, nu heeft de arbeider behoefte aan nog grootere kennis der maatschappij, der klasseverhoudingen, der middelen en van het doel van zijn strijd.

En naar mate de overwinning nader komt en hij voelt dat hij overwinnen zal, krijgt hij behoefte aan het volkomen weten, de volkomen kennis der maatschappij, der natuur, van het heelal. En als hij overwinnaar is, zal hij die hebben.

En waardoor dit alles? Door de ontwikkeling der industrie en van het imperialisme. Door het stoffelijk maatschappelijk zijn.

Het lijkt dus maar, dat de behoefte, het geestelijk zielsgevoel ons van zelf leidt. Bij dieper nadenken zien wij, dat het ons door stoffelijk-maatschappelijke verhoudingen wordt ingegeven.

Het is niet alleen bij de „hooge” geestelijke behoefte aan kennis zoo. Ook bij heel wat „lagere” dingen; de stoffelijke behoeften worden ook dikwijls door de techniek, de productie-eigendomsverhoudingen ingegeven. De arbeider heeft b.v. zeker als ieder mensch behoefte aan voedsel, maar heeft hij behoefte aan margarine, aan surrogaten voor voedsel, kleeding, comfort en schoonheid? Waarachtig niet. Men zou eer-

der kunnen zeggen, dat de mensch van nature stevig voedsel en echte, lekkere, warme kleeding verlangt. Maar het productie- en eigendomsstelsel had behoefte aan goedkoop voedsel, voor de arbeiders, het had behoefte om massa-artikelen te kunnen verkoopen, het schiep ze en eerst daarna en daardoor kreeg de arbeider de behoefte aan die goedkoopere en slechte massa-artikelen.

Zoo heeft niemand behoefte uit zichzelf aan een productie van honderdduizend stuks in het uur of een snelheid van honderd kilometer, de concurrerende producent heeft er behoefte aan door het productiestelsel, dit schept de machines, die die snelheid en die productie bereiken, en eerst daarna en daardoor wordt de behoefte door alle individuen der maatschappij gevoeld.

Zoo zouden wij honderden voorbeelden kunnen geven. De lezer zal ze gemakkelijk zelf vinden, als hij maar om zich heen ziet.

„Het systeem der maatschappelijke behoeften in zijn geheel is niet op de meening, maar op de geheele organisatie der productie gegrond. In de meeste gevallen ontspringen de behoeften uit de productie of uit een op de productie gegronden algemeenen toestand. De wereldhandel draait bijna uitsluitend om behoeften — niet der consumptie van enkelen, maar der productie.” — En zoo ontstaat de kennis ook uit de behoeften der productie.

Tweede tegenwerping.

Maar er bestaat, zeggen onze tegenstanders, een algemeene drang naar kennis, die aan alle menschen eigen is! De drang naar een bepaalde kennis moge tijdelijk zijn, de algemeene drang is eeuwig.

Volstrekt niet. Er bestaan volken, die in het geheel geen drang naar kennis hebben, die volkomen tevreden zijn met het weinige, dat hun voorvaderen hun aan wetenschap nalieten.

In een rijke tropische streek, waar de natuur alles geeft wat de inwoners noodig hebben, zijn zij tevreden met het kunnen planten van sagopalmen, het maken van een loofhut en nog enkele oeroude overgeleverde bezigheden. In landen met

vruchtbaren bodem en klein boerenbedrijf kunnen de inwoners honderden jaren in dezelfde verhoudingen blijven. Nieuwe kennis zoeken zij niet. M. a. w. hun kennis is precies, wat hun productieverhoudingen noodig maken. Is die voldoende voor hun verhoudingen, dan verlangen zij niet meer.

Een duidelijk voorbeeld, wij vergaten nog het te noemen, zijn ook die volken, die, daar zij landbouw beoefenden bij groote rivieren, die op gezette tijden overstromden, hierdoor gedwongen waren tijdrekening te hebben, en daarvoor de hemellichamen te bestudeeren.

Het waren de inwoners van Egypte, van Mesopotamië en van China, die door den Nijl, den Euphraat en den Hoangho tot de sterrenkunde kwamen. Andere volken, die de noodzakelijkheid dier kennis niet hadden, kwamen er niet toe.

Het zijn dus de productieverhoudingen, die tot kennis dringen en de hoeveelheid en de soort van kennis bepalen.

Laat de arbeider, om de waarheid hiervan te zien, maar weder eens goed op zijn omgeving letten. Welke arbeiders zijn ijverig, weetgierig, vol van drang naar maatschappelijke ontwikkeling? Die arbeiders, die door het productieproces de rol van het proletariaat leeren begrijpen, d.w.z. de arbeiders in de stad en in de groot-industrie. De techniek, de machine zelf, zegt hun, dat een socialistische maatschappij mogelijk zou zijn, het groote productieproces voor hun oogen leert hun, dat de oude productieverhoudingen te bekrompen zijn voor de krachten der machine. Er moeten nieuwe verhoudingen komen, als gelijken moet gij zelf die productiemiddelen bezitten, dat is de taal, die de moderne stad hun toeroept. En door die taal van het productieproces ontstaat hun drang naar kennis, veel sterker dan bij den landarbeider b.v., die voorloopig de nieuwe productiekrachten nog niet zóo nabij ziet.

En wanneer zij eenmaal de overwinning behaald hebben, en het communisme is gesticht, en de arbeiders beginnen waarlijk heer en meester te worden van natuur en maatschappij, zooals nu in Rusland reeds, dan willen zij, omdat het productieproces de hoogste kennis van allen eischt, ook die twee volkomen kennen. Dan ontstaat daardoor hun algemeene wetensdrang.

Opmerking.

Uit het voorbeeld der tropische streken, waar het productieproces niet, en der grootte rivieren, waarbij het wél tot kennis dringt, ziet de aandachtige lezer, dat het historisch materialisme niet het productieproces alleen als oorzaak van ontwikkeling kent. Geografische (aardrijkskundige) factoren hebben grootte betekenis. Zoo zou om nog een laatst groot voorbeeld te nemen, het productieproces zich in Europa nooit zoo geweldig en zoo snel ontwikkeld hebben, als het klimaat tropisch was en de grond haast zonder bewerking overvloed van vruchten gaf. Het zijn juist ook de gematigde temperatuur en de betrekkelijk arme bodem, die den mensch hier tot hard werk hebben gedrongen en daardoor tot het leeren kennen der natuur.

De beschuldiging, dat voor den communist het productieproces de eenige, onafhankelijke, drijfkracht is, treft dus niet. Het historisch materialisme sluit alle stoffelijke invloeden in. Het leert dat de geest door stoffelijke invloeden volkomen wordt bepaald. Wij zullen er behalve de natuurlijke gesteldheid van het land, het klimaat, de invloeden van bodem en atmosfeer, in den loop van ons betoog nog meerdere leeren kennen.

B. De uitvindingen

Er bestaat intusschen een gebied der wetenschap, dat afzonderlijk nog iets uitvoeriger moet worden besproken. Het is het gebied der technische uitvindingen.

Wij hebben gezegd: op de techniek berusten de productie-verhoudingen. Hebben wij daarmee niet erkend, dat de productie-verhoudingen ook op den geest berusten?

Zeker, dat hebben wij. De techniek is de bewuste uitvinding en aanwending van werktuigen door den denkenden mensch, en als de historisch-materialisten zeggen dat de geheele maatschappij berust op de techniek, dan zeggen zij, dat de geheele maatschappij op stoffelijken en geestelijken arbeid berust.

Maar is dat niet in strijd met wat wij beweren? Wordt hierdoor niet de geest weder de eerste drijfkracht der maatschappelijke ontwikkeling?

Als toch de geest de techniek maakt en de techniek de maatschappij, dan is de geest de eerste schepper.

Zien wij hier nog eens wat scherper toe.

Het historisch materialisme ontkent volstrekt niet, dat de geest tot de techniek behoort. Hoe zou het dit kunnen? De techniek is menschenwerk. Menschen zijn denkende wezens. Productieverhoudingen, eigendomsverhoudingen zijn verhoudingen van menschen; er wordt dus in gedaan en gedacht. Techniek, eigendoms- en productieverhoudingen zijn en geestelijk en materieel.

Het is niet dit dat wij ontkennen.

Wij ontkennen slechts het zelfstandige, het eigenmachtige, het vrijwillige, het buitennatuurlijke, het onbegrijpelijke van den geest en zijn daden. Wij zeggen: als de geest nieuwe wetenschap, nieuwe techniek vindt, dan doet hij dit niet uit zichzelf alleen, maar door een maatschappelijk drang of behoefte.

Hoe geschieden vroeger de meeste technische uitvindingen?

Door menschen, die in het productieproces zelf bezig waren.

In hen, die daar zaten aan hun werktuig, leefde dan de drang: ach, ging dit werk maar beter, sneller, wat zou ik meer en beter produceeren, rijker worden, of hoe zouden wij allen te samen rijker worden. Het toeval diende daarbij dikwijls dien vaak onbewusten drang, en de uitvindingen waren dikwijls zeer klein en gradueel.

Hoe dan de maatschappij ook was, klein of groot, horde nog of stam, feodale of kapitalistische maatschappij, die drang was maatschappelijk, ontstond door economische behoefte. In de maatschappijen met gemeenschappelijk bezit door socialen drang iets te doen voor de gemeenschap, in de klassenmaatschappijen met privaatbezit door den maatschappelijken drang iets te doen voor het maatschappelijk individu, den privaatbezitter zelf, of voor de klasse der privaatbezitters.

Geen wonder. Daar de mensch een maatschappelijk wezen en de arbeid der menschen maatschappelijk is, is ook de drang naar verbetering van arbeid niet iets, wat uit eigen-geest-vanden-mensch-alleen opkomt, maar uit zijne maatschappelijke

verhoudingen. De drang naar verbeterde techniek, naar uitvindingen, is een maatschappelijke drang, ontstaat door maatschappelijke behoeften.

Dat is, wat de historisch-materialisten zeggen: zij ontkennen de zelfstandigheid, de eigenmachtigheid, de oppermachtigheid van den geest, zij zeggen, dat maatschappelijke behoefte, wanneer zij bestaat, den geest dwingt in bepaalde banen en dat ook de behoefte geschapen wordt door bepaalde stoffelijke productieverhoudingen. Zij ontkennen dus ook hier, dat de geest absoluut heerscher is.

Deze zaak, de samenhang van techniek en wetenschap, is zóó belangrijk, dat wij er wel langer bij stil mogen staan, hetzelfde nog wel wat dieper mogen beschouwen.

Geven wij dus nog een paar uitvoerige voorbeelden.

Onderstellen wij een handwever in de middeleeuwen. Het handweefgetouw voldoet in 't algemeen aan de maatschappelijke behoeften. Handel, verkeer, buitenlandsche markt, zijn nog niet zoover ontwikkeld, dat nieuwe groote productiekrachten noodig zijn. Daaraan wordt geen behoefte gevoeld. Maar de aandacht van een scherpzinnig wever is toch op zijn werktuig gespannen, omdat hij weet, dat vóór hem persoonlijk, sneller, gemakkelijker productie eenig voordeel beteekent. Hij vindt een kleine verbetering en brengt die aan. Binnen zijn kring wordt deze bekend en nagedaan. Daarbij blijft het. Een kleine, haast niet voortschrijdende verandering in het productieproces, die misschien tientallen, honderdfallen van jaren de eenige verandering blijft. Ontstaan door de maatschappelijke behoefte van een enkeling.

Onderstel evenwel, dat verkeer en handel (b.v. in 15de, 16de en 17de eeuw) zeer zijn toegenomen, dat de buitenlandsche markt enorm is uitgebreid, dat koloniën zijn gesticht, die manufacturen uit het moederland verlangen, — dan wordt de maatschappelijke behoefte en drang naar verbeterde techniek, naar grooter voordeel, algemeen, dan peinst niet één, maar honderd man op verbetering, dan ontstaat door snel opgehoopte kleine veranderingen een nieuw werktuig.

Onderstellen wij een der vroegste uitvinders van het stoomwerktuig, een Papin bijvoorbeeld.

Hij is geboren met een bijzonderen technischen aanleg. De dieren maken reeds woningen en gebruiken steenen en stokken. De mensch maakt werktuigen en er zit in talrijke

menschen een bijzondere aanleg en liefde voor de techniek, de millioenen jaren menscheidontwikkeling hebben ons dat overgeërfd, en in sommigen komen die liefde en aanleg, wanneer de productieverhoudingen meewerken, als groote vlammen te voorschijn. De maatschappij of klasse, waarin zij leven, heeft al een ontwikkelde techniek, zij zinnen op verbetering, die de maatschappelijke productie nog beter zou maken. Hun in die richting gespannen, maatschappelijk denken, wordt getroffen door de kracht van samengeperste waterdamp. Zij bedenken op de basis van oude werktuigen, die door menschen, dieren, water of wind bewogen werden, een nieuw toestel. Hun sociaal gevoel is zoo groot, hun genot en verlangen om zoo iets te produceeren zoo sterk, dat zij tijd, gezondheid, fortuin opofferen, om het te volmaken en in te voeren.

Maar de algemeene behoefte bestaat nog niet, deze vooruitgang der techniek is te groot, de kosten misschien te hoog. De uitvinding wordt niet aangenomen, de proeven moeten gestaakt worden, en raken in het vergeetboek. De uitvinder sterft dikwijls als een te gronde gericht man. Hij had wel de sociale behoefte gevoeld, maar de maatschappij deze nog niet of althans niet voldoende, hij was iets te vroeg geweest.

Nemen wij een groot uitvinder van onzen tijd, een Edison. Hij is ook een technicus van geboorte, zijn leven is denken aan techniek. Maar hij is geen eerste zwaluw, die denkt aan wat nog niet kan. Zijn geheele maatschappij, althans de geheele bezittende klasse, wil wat hij wil. Voor duizenden kapitalisten is verbeterde techniek enorme verhooging van winst. Elke uitvinding, die sneller, goedkooper productie mogelijk maakt, wordt, in de industrie althans, dadelijk geaccentreerd. Dat versterkt zijn werkkraft en maakt dat hij zich zelf zijn problemen kan opgeven, dat hij niet meer van het toeval maar van zijn eigen wil afhankelijk wordt.

De uitvindingsdrang van een Edison is een sociale drang, zijn liefde voor techniek een maatschappelijke, door en in de maatschappij ontstane liefde, de basis waarop hij werkt maatschappelijk, zijn welslagen en dat hij zich bewust, van te voren, zijn doel stellen kan, aan deze maatschappij te danken.

Zoo komt het tegenwoordig toch ook nog wel voor, dat uit-

uitvindingen worden gedaan, maar de nieuwe machines niet worden ingevoerd, omdat zij te duur zijn. Voor den landbouw b.v. bestaan de prachtigste machines, die in ons land in 't geheel of bijna niet gebruikt worden. De productieverhoudingen zijn nog te eng voor de nieuwe krachten, maar de uitvinders hebben ze toch gemaakt door de algemeene sociale behoefte, die in hun kapitalistischen tijd bestond. Ontstaat dus een uitvinding in 't algemeen door in het individu gevoelde maatschappelijke behoefte, op grond van reeds bestaande techniek — alleen die worden aangenomen, aan welke de maatschappij practisch behoefte heeft en die zij in haar bepaalde verhoudingen invoeren kan. Dus zoowel oorsprong als ontwikkeling van het werktuig is maatschappelijk. Om ze te vinden moet men niet in den geest van één, doch in de maatschappij zoeken.

Ten slotte een voorbeeld uit den tijd, toen de mensch pas zijn eerste werktuigen te maken begon. Wij ontleenen het aan het boekje van Kautsky: „Ethiek en materialistische geschiedenisbeschouwing”. Daarin lezen wij:

„Zoodra de mensch de lans bezat, was hij in staat op grotere dieren te jagen. Had tot dusver zijn voedsel voornamelijk uit boomvruchten en insecten, en waarschijnlijk vogeleieren en jonge vogels bestaan, nu kon hij groote dieren doden, het vleesch werd van nu af belangrijker voor zijn voedsel. De meeste groote dieren houden zich echter op den grond, niet in de boomen op; de jacht bracht dus den mensch van uit de takken (waar hij vroeger woonde) op den grond.

Meer nog. De het best te jagen dieren, de herkauwers, zijn in het oerwoud maar schaarsch; zij geven de voorkeur aan groote grasvelden, prairiën. Hoe meer de mensch een jager werd, des te eer kon hij uit het tropisch bosch, waarin de oermensch nog bevangen was.

Deze voorstelling is zuiver op vermoedens gegrond. De gang der ontwikkeling kan ook omgekeerd geweest zijn. Evengoed als de uitvinding van het werktuig en van het wapen den mensch er toe brengen kan, uit het bosch naar de vlakke te verhuizen, evengoed kunnen oorzaken, die den oermensch uit zijn oorspronkelijke woonplaats verdrongen, de aanleiding tot uitvinding van wapens en werktuigen zijn geweest. Nemen wij b.v. aan, dat de menigte van menschen grooter werd dan het voedsel toeliet... of dat eene toenemende droogte de oer-

wouden deed sterven... In al deze gevallen werd de oermensch gedwongen zijn leven in de boomen vaarwel te zeggen, en kon hij zich niet meer zoo veel van boomvruchten voeden. De nieuwe levenswijze bracht hem er toe, meermalen steenen en stokken te gebruiken en bracht hem zoo dichtertot de uitvinding der eerste werktuigen en wapens.

Welken ontwikkelingsgang men ook moge aannemen, den eersten of den tweeden — en beide kunnen op verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar hebben plaats gevonden — uit elk van beide wordt duidelijk zichtbaar de wisselwerking, die tusschen nieuwe productiemiddelen en nieuwe levenswijze en behoeften, bestaat. Elk van deze factoren brengt met natuurlijke noodzakelijkheid den anderen teweeg, elke wordt noodzakelijk de oorzaak van veranderingen, die dan op hun beurt weder nieuwe veranderingen in hun schoot bergen. Zoo brengt elke uitvinding onvermijdelijk werkingen voort, die den aanstoot geven tot andere uitvindingen, en daarmee weer tot nieuwe behoeften, die weder nieuwe vindingen te voorschijn roepen, enz. — een **keten** van oneindige ontwikkeling, die te veelvoudiger en sneller wordt, naar mate zij verder vordert, en hoe meer daardoor de mogelijkheid en gemakkelijkerheid van nieuwe uitvindingen groeit”.

Kautsky verhaalt dan verder, hoe, toen de mensch eenmaal in de vlakte was gekomen, hij daar tot landbouw, het bouwen van woningen, het gebruik van vuur en tot veteelt kwam, en hoe dus „het geheele leven van den mensch, zijne behoeften, zijne woonplaatsen, zijne middelen tot levensonderhoud veranderd werden, en hoe de eene uitvinding talrijke andere uitvindingen met zich bracht, zoodra die ééne van speeren bijl gelukt was.

En zoo zal eenmaal, om weder een voorbeeld uit het nu ontbloeiende communisme te nemen, wanneer het communisme gesticht is, de behoefte aan productie en geluk zoo groot en algemeen, bij honderden millioenen menschen, zijn, dat deze ontzaglijk talrijke en groote uitvindingen voortbrengt, en deze weder enorme behoeften, en deze weder uitvindingen en zoo tot in het oneindige, zoover wij zien kunnen.

Opmerking.

De uitvinding der nieuwe techniek, waarop, zooals wij zagen, de wetenschap berust, geschiedt dus door maatschappelijke drang en door maatschappelijke behoefte in het individu, en slaagt eerst volkomen, als de behoefte algemeen-maatschappelijk is. De gevolgen evenwel, die de uitvinding zou hebben, konden tot dusver door den geest van den uitvinder gewoonlijk niet worden voorzien.

Zagen de uitvinders der stoommachine, ja, zien de uitvinders der geweldige techniek van onzen tijd nu zelfs, den klasstrijd tusschen arbeid en kapitaal, die hunne uitvinding aldoor ontketent en scherper toespitst? Zien zij de socialistische maatschappij, die ook door hun vinding verrijzen moet? Immers neen: De mensch, zelfs de geniaalste, leefde tot nu toe blind voor het worden der maatschappij. Hij werd gedrongen tot zijn daden door maatschappelijke behoeften. Dikwijls kende hij onder het kapitalisme deze maar duister, doch nooit wist hij onder het kapitalisme, waarheen de bevrediging der behoefte de maatschappij zou voeren. De maatschappelijke krachten overheerschten hem. Hij leefde in het rijk der noodzakelijkheid.

Eerst in eene socialistische maatschappij, als de productiemiddelen in het bezit der gemeenschap zijn, bewust aangevend en beheerscht worden, dan zal de mensch niet alleen de maatschappelijke krachten en behoeften kennen door welke hij tot zijn handelen gedwongen wordt, maar ook het doel waartoe zijn handelen hem voert, de gevolgen, die uit zijn handelen voortkomen. Alle verbetering van techniek zal grooter geluk, meer vrijheid voor geestelijke en lichamelijke ontwikkeling tengevolge hebben. Geen nieuwe vinding zal onvoorziene heillooze rampen brengen, maar elke zal den individuen tot vollediger ontwikkeling de vrijheid geven, en daarmee de voorwaarde voor het geluk van allen aldoor volkomener maken.

O zeker, de productiekrachten, de materiele productieverhoudingen dringen ons naar het socialisme, en ook in de socialistische maatschappij zullen wij van de productiekrachten, van de socialistische productiewijze afhankelijk zijn. In zoover, in dien zin, zal ook dan, zal altijd het maatschappelijk zijn den geest beheerschen, zullen wij nimmer vrij zijn.

Maar wanneer wij dit niet meer blind ondergaan, wanneer wij niet meer door de teugellooze beweging van machines en producten worden meegesleept, niet meer als arme „verstrooide atomen” produceeren, doch bewust als één geheel, wanneer wij de gevolgen van onze maatschappelijke daden kennen, dan zijn wij in vergelijking van nu vrij, dan zijn wij uit het sombere rijk van het blinde noodlot in het heerlijke licht der vrijheid gestapt. Dan hebben wij de absolute vrijheid niet, — die bestaat slechts in het brein van anarchisten en mystieke klerikalen of liberalen, — maar wij hebben de van de productiekrachten afhangerende vrijheid om deze te gebruiken naar onzen gemeenschappelijken wil, voor ons gemeenschappelijk heil. En dat is al wat wij begeren.

Tweede opmerking.

Het spreekt van zelf, dat, wanneer eenmaal een wetenschap door maatschappelijke behoefte is ontstaan, zij, wanneer ze tot een zekeren trap van ontwikkeling is gekomen, zelfstandig, zonder onmiddellijk verband met de maatschappelijke behoefte kan doorgroeien. Hoewel het begin der sterrenkunde uit maatschappelijken nood ontstond, is zij nu ook uitgebreid buiten direct verband met de behoeften van het maatschappelijk leven. De samenhang tusschen zelfstandig geworden wetenschap en techniek en behoefte is evenwel altijd te vinden, als men slechts niet bij de uiterste takken of bloemen blijft, maar den wortel der wetenschap zoekt.

C. Het Recht.

Het recht handelt over het mijn en dijn. Het recht is de algemeene opvatting eener maatschappij over wat van u, van hem en van mij mag zijn. Zoolang productiekrachten en productieverhoudingen vast zijn, zijn ook die begrippen over het eigendom vast, maar wanneer gene beginnen te wankelen, wankelen ook deze. Geen wonder. Productieverhoudingen zijn immers tegelijk eigendomsverhoudingen, zooals wij boven duidelijk hebben aangetoond.

Wij zullen eenige groote voorbeelden van die verandering uit onzen tijd geven, die aan iedereen bekend zijn.